

Nafise RaisiMobarake(responsible author) Email:raisi@yazd.ac.ir
Assistant Professor Assistant Professor of Persian Language and Literature
dept, Yazd University, Iran

DOI: 10.22111/jllr.2020.31749.2592

Nezami Ganje'i's satire, the bitter song bird
(An overview of Nezami Ganjae'i's satirical and critical discourse
based on his Khamsa)

Abstract

Among literary genres, satire is the most committed type of literature, and when it emerges from the work of a poet or writer, it shows elements of social commitment and protest in his thoughts. Nezami Ganje'i can also be considered a satirical poet with social and committed tendencies who, by a protest view, uses satire as an artistic tool to express his thoughts and correct social anomalies. This research seeks to know the connection between the conditions of society and Nezami's time along with the poet's special manner and action with his satirical and critical discourse, so after extracting satirical examples of his poetry from his Khamsa, the author tries to identify the content and style features of Nezami's satire and finally introduces his humor-creating techniques with examples. The research method is based on descriptive-analytical method and is conducted with a humanistic approach. The findings of this study show that Nezami's satire is tragic, the poet's protesting view of society and the prevalence of oppression and injustice in it, has turned his humor into a bitter and biting satire and has given it a hidden and indirect state. The poet's social consciousness leads him to end his satirical themes and anecdotes with moral conclusions. The

context of the debate is a good place for Nezami's roguish satire, and "Fox" and "Kurd" are the most popular satirical character types of his poetry.

Key words: Nizami Ganje'i, Khamsah of Nizami, Satire, Satirical ways

1- Introduction

The concept, meaning and instances of laughter as a social action, which is defined under the term of literary culture of humor, like any other phenomenon, is formed in a "contextual" and "diachronic" process and in each period it has its special meaning and has evolved according to its literary culture and the certain contextual situation; by studying the general situation of society of a particular author's time or a special text era, one can recognize what and why of the literary features of the author's imaginative and mental field and the text. This method of studying literary subjects or critique of literary texts is called humanistic literary criticism. The assumption of this approach is that there is an independent field of culture called literature and a creative man called a writer or poet who, based on his own imagination, has been able to produce ideas of a unique work. This article also seeks to answer the following questions based on the humanistic approach to Nezami's poems in his Khamsa:

- What effect has the atmosphere of the society in Nezami's time left on his poetry especially its satirical type?
- What is the style and satirical features of Nezami's works?
- Is Nezami's satire bitter and tragic?

The purpose of this research is to study the structure and content of satire in Nezami's khamsa and tries to recognize and evaluate the relationship between this particular type of Nezami's satire, which is closer to critical discourse, with the poet's time, method and character. Since recognizing the structure and content of a work from different aspects and finding their connection with the time and poetic character, has a prominent role in understanding the different semantic layers of text and it expresses the poet's intellectual and verbal system, so

familiarity with satirical and critical Nezami's language in Khamasa is necessary and instructive in recognizing this poet and his poetry.

2- Research method

The research method in this article is descriptive-analytical and is conducted with the help of library tools. Thus, first the humorous examples of his poems are extracted from Nezami's five narrative poems, then Nezami's method and character are studied to better understand his thought in order to determine and explain the field of criticism and satire of the poet, thus, by classifying, describing and analyzing the structural and content features of Nezami's humor, the satirical techniques of his poetry will be analyzed.

3- Discussion

Any serious criticism has the potential to turn into satire, so Nezami uses satire in his poetry as a style of expression to express his critical thoughts. For him, satire is the arena of showing the contradiction between existing reality and what it should be. Nezami is protesting the situation of his time, and satire is the most literary form of this protest.

According to the readings and studies conducted on the satirical themes of Hakim's Panj Ganj, in terms of the content of humor, the poems of Khosrow and Shirin, Makhzan-ol-Asrar, Haft Peykar, Leily and Majnun and Iqbalnameh are in the first to fifth places, respectively. Makhzan-ol-Asrar is more valuable than other poems of the poet in terms of the value of the content of satire, critical expression, the scope of satirical discourse and the educational aspect of humor.

Nezami's spirit has suffered from the contradictions in society, so it cannot tolerate such a situation. Therefore, the poet is seeking for a better place and because he does not find it in the foundations of society and his surroundings, he uses satire to defend ideals and criticize the current situation, because "in satire, humor is often created with tragic and dramatic themes, and according to Dostoevsky, tragedy is always

Journal of Lyrical Literature Researches .Vol. 19/No.37/ Autumn& Winter2021-2022
 the basis of humor." (Bachka, 2007: 73). Generally, Nezami's humor is rooted in tragedy, and it is the fact that Nezami's humor has a serious, poignant, and tragic effect on the reader's soul, especially the allegorical type that carries the most fundamental painful and shocking messages. In studying the satirical themes of the poems, we come across cases in which the poet's satire focuses on catastrophic and tragic components such as the oppression of kings, the poverty and misery of the people, death and the confrontation with fate.

The implicit and indirect satire of Nezami is rooted in his precaution, this precaution is a mirror of the whole suffocating situation of the poet's era and this is what has caused Nezami's satire to take on an allegorical form and image. In the form of satire, he shows his opposition to the current situation and the people of the time, and implicitly presents his positive ideal, which is in the opposite direction, to the reader. The concealment of his humor is not so exaggerated as to confuse the reader and damage the artistic and aesthetic style of his works, incidentally, the audience's little reflection on Nezami's satire makes the poet's words more joyful in his eyes. The most important and unique feature of Nezami's speech at the end of his anecdotes and satirical contents is the expression of moral consequences that lead the poet to give advice.

The techniques of Nezami's satire include simile, metaphor, allegory and proverb, symmetry, antithesis and paradox, fantastic etiology, hyperbole, pun, language play and debate.

4- Conclusion

The method of Nezami's satire is based on the overall picture of the poem collection or the vertical axis, rather than based on the accompaniment of words and linguistic elements in the horizontal axis of the poem. In fact, a comedy of manners or a comedy of situation integrates his humorous images, which often occur in the form of anecdotes in Nezami's words.

Nezami has used various techniques to achieve satire or magnify it, linguistic and expressive techniques such as simile, metaphor, antithesis,

paradox, allegory, symmetry, fantastic etiology, hyperbole, pun, repetition and language game can be mentioned. The debate in the satire of Nezami's poetry is his unique style and context. Kurd and the fox are the satirical personalities of the poet.

Satire in Nezami's poetry is rooted in his insight and behavior and his special way of life. Nezami has a keen eye, sees the inhumanities of the time and its people and kings, and is aware of the hatred of its enemies and envious people. He understands these misfortunes and cultivates them with his creative mind, and speaks of them in a funny but painful way, creating a new arrangement and disturbing the proportions in the word play, he makes the bitter and painful meanings of his speech tolerable.

Nezami's satire is implicit and indirect and usually occurs in the form of allegory and anecdote, all of which indicate the dark atmosphere of his time. His satire is serious, poignant and sad, and has a tragic basis. Therefore, its effect is shocking and especially its allegorical type has serious and rooted messages. The main theme of Nezami's satire is the protest against the time, and therefore it often ends with advice and a moral conclusion. The context of the debate is a good place for Nezami's satire, and "Fox" and "Kurd" are the most frequent satirical character types of his poetry.

References

- 1- Ahmadvand. A, Siyamiangorji. Z, Kargarjahromi. F, (2016), **Humorists and methods of satire in Seljuk Iran**, Quarterly Journal of Cultural History Studies, 8(29), 23-48.
- 2- Becka, J, (2007), **Two prominent works of satire in today's Tajik and Iranian literature**, Ghasemzade. M (translator), Academy Letter, 9(2), 71-111.
- 3- Browne. E, (2002), **History of Iranian literature from Ferdowsi to Saadi**, Sadri. Gh (translator), Tehran: Morvarid.
- 4- Emran. S, (2003), **Khande sazan va khande pardazan**, Tehran: Elmi.

- 5- Hesampour. S, Dehghanian. J, Khavari. S, (2011), **A study of humor and comparison techniques in the works of Houshang Moradi Kermani**, Child Literature Studies, 3, 61-90.
- 6- Karami. M, Riyahizamin. Z, Dehghaniyan. J, (2009), **Research in the theory and function of constitutional humor**, Persian language and literature research, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, 1, 1-16.
- 7- Matini. J, (1994), **Justice from Nizami Ganjavi's point of view**, Iran Nameh, 6(1), 67-87.
- 8- Mojabi, J, (2016), **History of Iranian literary humor**, Tehran: Sales.
- 9- Nizami, E, (1999), **Ighbalname, Hamidiyan. S**, Tehran: Ghatre.
- 10- Nizami, E, (2002), **Sharafname, Hamidiyan. S**, Tehran: Ghatre.
- 11- Nizami, E, (2003), **Makhzan- al asrar, Hamidiyan. S**, Tehran: Ghatre.
- 12- Nizami, E, (2004), **Khosro va Shirin, Hamidiyan. S**, Tehran: Ghatre.
- 13- Nizami, E, (2007), **Leili va Majnoon, Hamidiyan. S**, Tehran: Ghatre.
- 14- Nizami, E, (2007), **Haft Peikar, Hamidiyan. S**, Tehran: Ghatre.
- 15- Panahi Semnani. M, (1990), **Work poetry in Persian literature**, Tehran.
- 16- Safaee. A, Alizadejoveini. A, (2017), **The satire of death and its manifestations in Shams Langroudi's poetry**, Persian Language and Literature, 25(83), 145-169.
- 17- Servat. M, (1991), **The treasure of wisdom in Nizami works**, Tehran: Amirkabir.
- 18- Vahid Dastgerdi. H, (1939), **Hakim Nizami Ganjavi**, Armaghan, 20(3), 145-154.
- 19- Zabihollah. S, (2012), **history of iranian literature**, under the supervision of Torabi. M, Tehran: Ferdos.

طنز نظامی گنجه‌ای، مرغ تلخ آواز

(نگاهی به گفتمان طنزآمیز و انتقادی نظامی گنجوی بر اساس خمسهٔ او)

۱- نفیسه رئیسی مبارکه

DOI: 10.22111/jllr.2020.31749.2592

چکیده

در میان انواع ادبی، طنز متعهدترین نوع ادبی است و هنگامی که در اثر شاعر یا نویسنده‌ای به-ظهور می‌رسد، بن‌مایه‌هایی از تعهد اجتماعی و اعتراض در اندیشه‌های او نمود می‌یابد. نظامی گنجه‌ای را نیز می‌توان از شاعران طنزپرداز با گرایش‌های اجتماعی به‌شمار آورد که با نگاهی اعتراض‌آمیز از طنز به‌منزلهٔ ابزاری هنری برای بیان اندیشه‌های خویش و اصلاح ناهنجاری‌های اجتماعی بهره‌می‌گیرد. این پژوهش در پی دانستن ارتباط شرایط جامعه و روزگار نظامی در کنار منش و کنش خاص شاعر با گفتمان طنزآمیز و انتقادی اوست، بنابراین نویسنده می‌کوشد پس از استخراج نمونه‌های طنزآمیز شعر او از خمسه، ویژگی‌های محتوایی و سبکی طنز او را بشناساند و در نهایت شگردهای طنزآفرینی او را با نمونه معرفی کند. روند پژوهش به‌شیوهٔ توصیفی-تحلیلی است و با رویکردی انسان‌گرایانه انجام می‌پذیرد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که طنز نظامی، تراژیک است و نگاه معترض شاعر به جامعه و ظلم و بی‌عدالتی آن، طنز او را به طنزی تلخ و گزنده تبدیل کرده و حالتی پنهانی و غیرمستقیم به آن بخشیده‌است. آگاهی اجتماعی شاعر، مضامین و حکایات طنزآمیز او را با بیان نتایج اخلاقی به پایان می‌برد. بستر مناظره جایگاه مناسبی برای طنز رندانه نظامی است و «روایه» و «گرد» پرسامدترین تیپ‌های طنزآمیز شعر اوست.

کلیدواژه‌ها: نظامی گنجه‌ای، خمسهٔ نظامی، طنز، شگردهای طنزپردازی

۱-مقدمه

زمانه‌ای که نظامی در آن می‌زیست، زمانهٔ پادشاهی سلجوقیان بود. "آنان بر مذهب حنفی

بودند و خلفای بغداد را جانشینان حقیقی پیغامبر اکرم(ص) می‌دانستند و با شیعه و باطنیه دشمنی می‌ورزیدند. از این رو بازار مشاجرات مذهبی رواج کامل داشت و در حضور وزرا و معاریف مجالس بحث دربارهٔ ترجیح مذهبی از مذاهب سنت بر دیگری برگزار می‌شد و غالباً به مشاجره و نزاع کشیده می‌شد و این مباحثات در خارج از مجلس نیز باعث تحریک عوام‌الناس و برافروختن آتش خشم آن‌ها می‌گردید و سبب تخریب محله‌ها و آتش‌زدن کتاب و کتابخانه‌ها و نظایر آن می‌شد" (صفا، ۱۳۹۱: ۴۸۳). از سوی دیگر به علت درگذشت سلطان سنجر، زمان زندگانی نظامی با "انهدام حکومت مرکزی و تجزیهٔ کشور بین روسای طایفه‌ها، غلامان سلجوقیان و خاندان‌های بزرگ ایرانی" (ثروت، ۱۳۷۰: ۱۵) همزمان شده بود، درکنار همهٔ این‌ها، تشنّت سیاسی برآمده از ناتوانی دولت مرکزی سلجوقیان بزرگ، دخالت‌های خلفای عباسی بغداد و نیز جنگ‌های صلیبی اوضاع را آشفته‌تر می‌کرد. چنین شرایطی چنان برای نظامی دشوار آمد که تصور می‌کرد نشانه‌های آخرالزمان را می‌بیند. نظامی حکیم در چنین روزگاری شعر می‌سرود و طبیعتاً روان و اندیشه دردآشنای او دردهای جامعه را می‌دید و به دنبال درمان بود و همین سبب شد که سخن او دارندهٔ طنزی ظریف شود که بنیاد این نوشتار به چند و چون این طنز در منظومه‌های او می‌پردازد.

۱-۱- بیان مسأله و سؤالات پژوهش

مفهوم، معنا و مصادیق خنده نیز به مثابهٔ کنشی اجتماعی که ذیل اصطلاح فرهنگ ادبی طنز تعریف شده است، مانند هر پدیدهٔ دیگری در روندی «بافتاری» و «درزمانی» شکل گرفته و در هر دوره‌ای بنابر فرهنگ ادبی آن عصر و وضعیت بافتاری معینی، معنا و مصداق خاص خود را داشته و تطوّر یافته است؛ با بررسی وضعیت عمومی جامعهٔ دوران مؤلف یا متن خاص، می‌توان چستی و چرایی ویژگی‌های ادبی حوزهٔ خیال‌انگیز و ذهنی مؤلف و متن را شناخت. این شیوهٔ بررسی موضوعات ادبی یا نقد و بررسی متون ادبی را نقد ادبی انسان‌گرایانه می‌دانند. فرض این رویکرد بر این است که حوزهٔ مستقلی از فرهنگ به نام ادبیات وجود دارد و انسان خلّاقی به نام ادیب یا شاعر که بر اساس تخیل خاص خود، تولید ایده‌های اثر منحصر به فردی ممکن شده است. این جستار نیز در پی آن است که براساس رویکرد انسان‌گرایانه به اشعار نظامی در خمسه او، به پرسش‌های زیر پاسخ گوید: ۱- فضای جامعه، در عصر نظامی چه تأثیری بر شعر او به‌خصوص

نوع طنزآمیز آن برجای گذاشته‌است؟ ۲ - سبک و ویژگی‌های طنز آثار نظامی چگونه است؟ ۳ - آیا طنز نظامی، تلخ و تراژیک است؟

۱-۲- اهداف و ضرورت پژوهش

هدف این پژوهش بررسی ساختار و محتوای طنز در خمسه نظامی است و می‌کوشد ارتباط این نوع طنز خاص نظامی را که بیشتر به گفتمانی انتقادی نزدیک است، با زمان و زمانه شاعر و روش و منش او بشناسد و بسنجد. از آنجا که شناخت ساختار و محتوای یک اثر از جوانب گوناگون و دریافت ارتباط آن‌ها با زمانه و منش شاعرانه، نقش برجسته‌ای در دریافت لایه‌های مختلف معنایی متن دارد و بیانگر نظام فکری و کلامی شاعر است بنابراین آشنایی با زبان طنزآمیز و انتقادی نظامی در خمسه، در شناخت این شاعر و شعر او ضروری و راهگشاست.

۱-۳- روش پژوهش

روش پژوهش در این مقاله توصیفی - تحلیلی است و به یاری ابزار کتابخانه‌ای انجام می‌پذیرد. بدین ترتیب که ابتدا نمونه‌ها و مصادیق طنزآمیز اشعار او از پنج منظومه نظامی استخراج می‌شود سپس روش و منش نظامی برای شناخت بهتر اندیشه او بررسی می‌گردد تا عرصه‌گاه نقد و طنز شاعر مشخص و تبیین شود، در ادامه با طبقه‌بندی، توصیف و تحلیل ویژگی‌های ساختاری و محتوایی طنز نظامی، شگردهای طنزپردازی شعر او تحلیل خواهد شد.

۱-۴- پیشینه پژوهش

شعر نظامی، از شاهکارهای ادب غنایی فارسی به‌شمار می‌آید، از این رو گرایش طنزپردازی و بذله‌گویی این شاعر نکته‌سنج کمتر پژوهیده شده‌است. عمران صلاحی نخستین بار در کتاب *خنده سازان و خنده پردازان* (۱۳۸۲: ۳۰۶) در فصلی به نام کنزالطنز، در پنج صفحه، *مخزن‌الاسرار* را مخزن طنز معرفی می‌کند و با آوردن چندین شاهد مثال از *مخزن‌الاسرار*، زبان طنز شاعر را ساده، روان و محکم می‌داند، او ایجاز را مهمترین ویژگی زبان طنز نظامی معرفی می‌کند و استنباط اخلاقی از حکایات طنزآمیز او را مهم‌ترین ویژگی محتوایی این منظومه می‌شناسد. جواد مجابی در کتاب *تاریخ طنز ادبی ایران* (۱۳۹۵: ۵۹۹/۲) مضامین طنزآمیز نظامی را در آثارش با توجه به جهان‌بینی وی با مثال‌های پرشمار طبقه‌بندی می‌کند و در ادامه طنز نظامی را طنزی آزرمتگین می‌داند که بیش از همه‌جا در مناظرات او نمود می‌یابد. "احمدوند و دیگران" (۱۳۹۵)

در مقاله‌ای به بررسی فرهنگ طنزپردازی در جامعه ایران اسلامی دوران حکمرانی سلجوقیان با توجه به انواع گروه‌ها و نیز شیوه‌های بیانی و کاربرد آن با روش تاریخی پرداخته‌اند. دستاورد مقاله نشان می‌دهد علاوه بر شاعرانی که در تاریخ‌نگاری مدرن ادبیات فارسی به مثابه مُروّجان نقد اجتماعی در ژانر ادبی طنز برجسته شده‌اند، اقشار گوناگون جامعه، شامل مردمان عادی، دلقکان، صوفیان، علما و کارگزاران حکومت نیز برای بیان طعنه‌آمیز موضوعات مختلف جامعه به شکلی خنده‌دار، شیوه‌های بیانی گوناگون طنزپردازی رایج در «فرهنگ ادبی عامّه» را درباره طیف وسیعی از موضوعات به کار می‌برده‌اند.

۲- روش و منش نظامی

بنیان‌های اندیشه و سخن هر سخنوری در بستر منش وجودی او ریشه دارد، از این رو پرداختن به ویژگی‌های شخصیتی نظامی، ما را در شناخت طنز شعر او و شیوه طنزآفرینی وی یاری می‌دهد. نظامی شاعری دیندار، پارسا و آشنا با قرآن و حدیث بوده‌است. گواه این مدعا نیز اشعار بسیاری است که در آغاز مثنوی‌هایش در نیایش پروردگار سروده و در کنار آن از سر یکدلی و ایمان به تفصیل، پیامبر(ص) را ستوده و معراج ایشان را توصیف کرده‌است. اشارات هنرمندانه وی به آیات و احادیث نیز گواهی دیگر بر این سخن است. "نظامی با تصوّف و اندیشه و آثار صوفیانه، از همه مهم‌تر حدیقه سنایی، آشنایی داشته‌است ولی به معنی اصطلاحی نمی‌توان او را صوفی خواند. از سوی دیگر با آن‌که نظامی مثنوی‌های خود را به شیوه متداول آن روزگاران به شاهان و امیران معاصر خود تقدیم کرده‌است و در هر یک از آن‌ها نیز ابیاتی در مدح آنان سروده و از پادشاهان هم برخوردار بوده‌است ولی به حق، وی را نمی‌توان در شمار شاعران مدیحه‌سرا و درباری قرار داد، زیرا وی هیچگاه ملتزم دربار شاهان نبوده‌است و نه ممدوحان به چشم مدیحه‌سرایان به وی نگریسته‌اند" (متینی، ۱۳۷۳: ۶۷). موضوع مهم دیگر درباره نظامی آن است که با همه این تفصیلات شاعری عزلت‌گزین و گوشه‌گیر بوده‌است. "علت انزواطلبی او را باید در اوضاع نابسامان اجتماعی، سیاسی و دینی قرن ششم هجری جست. دوران رواج تعصّب-های مذهبی، نژادی و محلی، وجود فرمانروایان ستمگر، ناامنی و قتل و غارت، کساد بازار علم و ادب و هنر، حمله شدید همه جانبه بر اندیشه‌وران و فلاسفه و حتی به متکلمان یعنی به همه مشتغلین به علوم عقلی" (همان، ۶۸). آشکار است که چون همه این دشواری‌ها دست‌به‌دست هم

بدهند، شاعری توانا چون حکیم نظامی را به دوری از همه‌کس از امیران و وزیران گرفته تا مردم عامی و امی دارند. ویژگی بارز دیگر نظامی عفت قلم و بیان اوست. "در تمام دیوان وی یک لفظ رکیک و یک سخن زشت پیدا نمی‌شود و یک بیت هجا از اوّل تا آخر زندگی بر زبان او نگذشته- است" (وحید دستگردی، ۱۳۱۸: ۱۵۲). سخن ادوارد براون به صورتی همه‌جانبه‌نگر منش نظامی را چنین نشان می‌دهد که "او را باید ترکیبی دانست از یک نبوغ عالی و شخصیت معصوم" (براون، ۱۳۸۱: ۹۴). باوجود شرایط زمان و مکان زندگی نظامی و ویژگی‌های آزرمگینانه وی طبیعی است که با شاعری منتقد روبرو هستیم. می‌دانیم هرگونه انتقاد جدی توان نهفته‌ای برای تبدیل شدن به طنز دارد، از این رو نظامی هم طنز را به‌منزله اسلوبی برای بیان اندیشه‌های انتقادی خویش به‌کار می‌گیرد. طنز برای او عرصه نمایش تضاد میان واقعیت موجود با چیزی است که باید باشد. نظامی به اوضاع روزگار خود معترض است و طنز، ادبی‌ترین شکل این اعتراض است. "همان‌طور که «یان جک» گفته است طنز، زاده غریزه اعتراض است؛ اعتراضی که به هنر تبدیل شده است. اعتراض یعنی انتقاد از وضع موجود و کوشش فکری و عملی برای تغییر و دگرگونی آن، چه این اندیشه منجر به تغییر شود و چه در سایه عدم امکان تحقق، به یأس و ناامیدی بدل گردد" (کرمی و دیگران، ۱۳۸۸: ۷).

۳- عرصه نقد و طنز نظامی

جولانگاه اعتراض و انتقاد حکیم نظامی سه عرصه را دربرمی‌گیرد: روزگار و اهل آن، حاکمان و پادشاهان و حسودان و رقیبان.

۳-۱- روزگار و اهل آن

بیشترین انتقاد طنزآمیز نظامی متوجه روزگار و اهل آن است. ناتوانی و سستی در وضع فرمانروایی سده ششم که به علت غارتگری، کشتار، ناامنی و آشفتگی اوضاع و احوال کشور ایجاد شده بود، اجازه نمی‌داد کسی شیئی را آسوده به‌روز آورد. نظامی با داشتن منشی والا، نسبت به روزگار و مردم آن، برآشفته و بدبین بود تا آنجا که در سروده‌های خود پیوسته از نابودی جوانمردی، برافتادن وفا، باژگونه شدن رسم‌ها، تبدیل راستی به کژی، دوستی به دشمنی و داد به ستم و بیچارگی خردمندان می‌نالد و مخاطب خود را به گوشه نشینی فرا می‌خواند و اجتماع را سرزنش می‌کند. او در بیت زیر روزگار را دزدی می‌داند که به داده‌های خود هم نظر دارد.

هیچ قبایی نبرید آسمان تا دو کله‌وار نبرد از میان

(نظامی، ۱۳۸۲: ۱۷۰)

- رسم روزگار است که بیچارگان خود را بیچاره‌تر می‌خواهد.

روزگارم گرفت و بست چنین عادت روزگار هست چنین
 نافتاده شکسته بودم بال چون فتادم چگونه باشد حال؟

(نظامی، ۱۳۸۶: ۵۴)

- روزگار بی‌رحم و بی‌مدار است.

دو کس را روزگار آزم داده است یکی کو مُرد و دیگر کو نزاده-

(نظامی، ۱۳۸۳: ۴۱۵)

- نظامی بر این باور است، مردم روزگار هم شبیه زمانه شده‌اند.

خری آبکش بود و خیکش درید کری بند غم خورد و خر می دوید
 جهان خار در پشت و ما خارپشت به هم لایق است این درشت، آن درشت

(نظامی، ۱۳۷۸: ۱۵۳)

- تنها راه سازش با این روزگار و سلامت در آن، عزلت‌گزینی است و گرنه روزگار، مردمانش

را چون حیوان بارکش به بیگاری می‌گیرد.

نظامی چون مسیحا شو طرفدار علف‌خواری کنی و خرسواری
 جهان بگذار بر مشتی علف‌خوار پس آنگه نُزل عیسی چشم داری؟
 چو خر تا زنده باشی، بار می‌کش که باشد گوشت خر در زندگی خُوش

(نظامی، ۱۳۸۳: ۱۱۰)

۲-۳- حاکمان و پادشاهان

خوی پارسامنش و ستم‌ستیز نظامی او را وامی‌داشت که با شاهان ستمگر بستیزد. او توانسته به‌جد یا به‌طنز در آثار خود از ایشان گله‌مند باشد و شاهان و امیران را به رعایت حال مردم و دادگری فراخواند. شاعر در منظومه هفت‌پیکر، در داستان راست‌روشن (وزیر بهرام گور) از ستم راست‌روشن سخن می‌گوید و رفتار او را به پادشاهان زمان خود تعمیم می‌دهد و در قسمت شکایت مظلوم هفتم، از زاهدی نام می‌برد که راست‌روشن از نفرین او می‌ترسد و او را در شرایطی سخت به زندان می‌اندازد و دو دست او را می‌بندد تا از دعای بد او در حق خود

جلوگیری کند. نظامی در پایان، با لحن مطایبه آمیز همه شاهان را از دم تیغ انتقاد خود می گذراند:

این گروه ار چه آدمی نسبند	همه دیوان آدمی لقبند
تا می پخته یافتن در جام	دید باید هزار غوره خام
پخته آن است کز چنین خامان	برکشد جیب و درکشد دامان

(نظامی، ۱۳۸۶: ب: ۳۴۵)

در داستان خسرو و شیرین از چرای سمند خسرو در کشتزار دهقان و تبه شدن غوره او به دست غلام خسرو سخن می گوید که سرانجام به دادخواهی انوشیروان از فرزند خویش می انجامد. نظامی، با برشمردن عدالت پروری انوشیروان، از شاهان بیدادگر به ظاهر مسلمان زمان خود این چنین شکایت می کند:

کنون گر خون صد مسکین بریزند	ز بند یک قراضه برنخیزند
جهان ز آتش پرستی شد چنان گرم	که بادا زین مسلمانی ترا شرم
مسلمانیم ما را، گبر نام است	گر این گیری، مسلمانی کدام است؟

(نظامی، ۱۳۸۳: ۴۵)

باری از نگاه نظامی شاهان همه آهنگرند!

سگه زر چونکه به آهن برند	پادشهان بیشتر آهنگرند
--------------------------	-----------------------

(نظامی، ۱۳۸۲: ۱۳۹)

حکایت انوشیروان با وزیر خود در ویرانه و شنیدن سخنان دو جغد (ر.ک: نظامی، ۱۳۸۲: ۸۰)، و نیز داستان پادشاه ظالم با مرد راستگوی (ر.ک: همان، ۱۴۶)، و همچنین خیانت اسکندر و نوشابه (ر.ک: نظامی، ۱۳۸۱: ۲۷۵) طنز سیاهی از ستم پیشگی همیشگی شاهان ایرانی است.

۳-۳- حاسدان و رقیبان

نظامی از حاسدان و مدعیان گمنام بسیار شکایت دارد و در قالب طنز و جد این شکایت را بیان می کند. "انحطاط جامعه در این دوره سبب شده بود تا شاعران عصر نیز دچار تنگ نظری و طعنه بر آرای یکدیگر و بدتر از همه هجو شوند. خودستایی و اظهار فضل، خودبینی و نشان دادن معلومات، شکایت و ناله از مجهول ماندن مقام، مشاجره های قلمی نکاتی است شایع مابین شاعران این عصر نظیر خاقانی، ابوالعلائی گنجوی، رشید و طواط و جمال الدین عبدالرزاق" (ثروت، ۱۳۷۰: ۲۹). نظامی هم با وجود گوشه گیری و بی آنکه نام شاعر و یا شخص خاصی را به زبان آورد، از

بدنهادی حاسدان، طاعنان و احمقان به جان آمده است. رشک بران نظامی، سایه وار و ناتوانانه از هنر او تقلیدی بی مایه دارند و دشمنی های حاسدان برای او طنزی بی آزر می کند.

حاسد ز قبول این روایی	دور از من و تو به ژاژخایی
چون سایه شده به پیش من پست	تعریض مرا گرفته در دست
گر پیشه کنم غزل سرایی	او پیش نه‌د دغل درایی
گر ساز کنم قصایدی چست	او باز کند قلابدی سست
من سکه زخم به قالبی خوب	او نیز زند و لیک مقلوب
کپی همه آن کند که مردم	پیداست در آب تیره انجم
بر هر جسدی که تابد آن نور	از سایه خویش هست رنجور
سایه که نقیصه ساز مرد است	در طنزگری گران نور است
طنزی کند و ندارد آزر	چون چشمش نیست، کی بود شرم؟

(نظامی، ۱۳۸۶ الف: ۴۱)

او بر حسودان کهنسالی که جوانان پرمایه را بر نمی تابند، چنین می تازد:

در کهن، انصافِ توان کم بود	پیر هواخواه جوان کم بود
پیرسانی که چو شیر ابخرند	گرگ صفت ناف غزالان درند
گر کنم اندیشه ز گرگان پیر	یوسفیم بین و به من بر مگیر

(نظامی، ۱۳۸۲: ۱۴۹)

به هر روی نظامی دلیل این همه رشک بری، بداندیشی و بدخواهی را گوهر سخن خود می - داند، بنابراین از هیچ فرصتی برای جلوۀ عروس شعر خود دست بر نمی دارد. او دلخوش است که طبع او دریاست و به قطره قطره دزدیدن چیزی از آن کم نمی شود.

چو دریا چرا ترسم از قطره دزد
که ابرم دهم بیش از این دست مزد

(نظامی، ۱۳۸۱: ۲۹)

او بر این باور است که قریحه شاعرانه او انگوری رسیده است پس از نیش زنبوران چاره ای ندارد. چون رسیدم به حلاّ انگوری می خورم نیش های زنبوری

(نظامی، ۱۳۸۶ ب: ۴۷)

و عاقبت می داند چنان تواناست که در پایان کار، عیب شماران را رام و خاموش می سازد:

بسا گویا که با من گشت خاموش درازیش از زبان آمد سوی گوش
 چو عیسی بر دو زانو پیش بنشست خری با چار پا آمد فرا دست
 (نظامی، ۱۳۸۳: ۴۴۶)

۴- زبان طنز نظامی

در ادبیات کلاسیک فارسی، طنز به شکل اثر مستقل ادبی و اصلاح‌گرایانه، به علت نبود دیدگاه‌های انتقادی و اجتماعی ادیبان بسیار کمیاب است و بیشتر به صورت رگه‌های طنزآمیز در چارچوب گفتارها و حکایت‌های ادبی بالیده‌است. طنز نظامی هم از این قاعده برکنار نیست. رگه‌های طنزآمیز اندیشه و سخن او را می‌توان در داستان‌های عاشقانه و زاهدانه او یافت. با توجه به خوانش‌ها و بررسی‌های انجام‌شده در این پژوهش بر روی مضامین طنزآمیز خمسه، منظومه خسرو و شیرین با داشتن ۳۹ مورد طنزآمیز از لحاظ بسآمد موارد و نکات طنزآمیز نسبت به دیگر منظومه‌ها طنازتر است. ۲۴ مورد از این موارد طنزآمیز صورتی وصفی و زبانی دارد و ۱۵ مورد آن مفهومی و انتقادی است که از این ۱۵ مورد انتقادی به ترتیب ۶ مورد انتقاد به روزگار، ۴ مورد انتقاد به حسودان شاعر و ۳ مورد انتقاد به مردم زمانه و ۲ مورد انتقاد از شاهان را شامل می‌شود. طنز خسرو و شیرین مختصر و گذراست و بافت ساده‌ای دارد، پندآموزی و نتیجه‌اندرزگونه در موقعیت‌ها و حکایات طنزی آن نیز کمتر نمود دارد. پس از منظومه خسرو و شیرین، مخزن‌الاسراراز همان منظر بسآمد موارد و نکات طنزآمیز با داشتن ۱۹ جایگاه طناز در رتبه دوم قرار دارد. عموم طنزها با داشتن مفهوم انتقادی، از ساختار زبانی مطلوبی در طنزآفرینی هم بهره‌مند هستند. ۸ مورد انتقاد به مردم زمانه به‌خصوص علما و عرفا، ۵ مورد انتقاد به روزگار و ۴ مورد انتقاد از شاهان و ۳ مورد انتقاد از حسودان محتوای اصلی طنزها را تشکیل می‌دهد. مخزن‌الاسرار، از منظر محتوای طنز، بیان انتقادآمیز، گستره گفتمان طنز و جنبه تعلیمی طنزها از منظومه‌های دیگر شاعر ارزشمندتر است. طنزها گسترده و مبسوط است و گاه ساختار کلی یک مبحث یا حکایت را دربرمی‌گیرد و به نظر نگارنده نیرومندترین اثر شاعر از لحاظ پرداخت به طنز محسوب می‌شود. منظومه هفت پیکر، با ۱۰ مورد طنزآمیز، لیلی و مجنون با ۹ مورد طنزآمیز و اقبال نامه با ۸ مورد طنزآمیز به ترتیب در جایگاه‌های بعدی قرار می‌گیرند. از نمونه‌های طنزآمیز شعر نظامی می‌توان دریافت که شیوه طنز این شاعر با شاعران دیگر متفاوت است و آنچه سبب

این تفاوت می‌شود نامحسوس و پنهان‌بودن طنز در نگاه نخست و پافشاری او در دید اعتراض-آمیز نسبت به جامعه است، جامعه‌ای که با جامعه آرمانی شاعر فاصله دارد. خواست نظامی از جامعه، ریشه در واقعیت دارد، واقعیتی که چندان هم دور از دسترس نیست اما خشم و اعتراض شاعر از آنجا سرچشمه می‌گیرد که میان جامعه زیستگاه او و ارزش‌های پسندیده ذهن اندیشمندش فاصله‌ای آشکار احساس می‌کند و چون صرفاً زبان جدی و پندآمیز را راهگشا نمی‌یابد، این فاصله و تأثر خود را از آن، با زبان طنز نشان می‌دهد. هرگاه طنز، مضامین اصلی مصائب زندگی واقعی بشر را هدف قرار می‌دهد، از شاخص‌های بنیادین خود چون شادی‌آفرینی، لذت-جویی، آسان‌یابی و رهایی‌بخشی دور می‌شود و به تلخناکی و اندوه می‌گراید. طرح تناقض‌های اجتماعی یا به بیان دیگر شکوه از ناهنجاری‌های جامعه سبب می‌شود، سخن ادیبان تلخ شود حتی اگر با روساخت طنز و خنده باشد. در این هنگام است که طنز، به ابزاری برای بیان اندیشه‌های عمیق و دغدغه‌های جدی بدل می‌شود، از شادی فاصله می‌گیرد و به تراژدی می‌گراید و هرچه بن‌مایه طنز یعنی نقیصه‌ای که مطرح می‌شود، تلخ‌تر باشد، خنده کم‌رنگ‌تر و طنز هم‌گزنده‌تر خواهد بود، گویا بعد از خوانش آن خنده بر لب آدمی می‌خشکد. این نوع طنز بر بستر امور تراژیک چون مرگ، بی‌عدالتی، ظلم، سرنوشت، هجران و جبر روزگار خلق می‌شوند و در واقع روساخت آن طنز است و ژرف‌ساخت آن تراژدی. "نزدیک شدن طنز به تراژدی، احساسی دوگانه در مخاطب ایجاد می‌کند و او را میان دو قطب احساسی سردرگم می‌کند، این تناقض درعین حال سبب چندلایگی، غنا و برجستگی طنز هم می‌شود. «آلن تامپسون» معتقد است شگردهای طنز تنها در صورتی کامل و برجسته خواهند بود که در مخاطب احساسی مرکب از درد و خنده به‌وجود آورند. هنگامی که از قابلیت‌های طنز برای رویارویی با عرصه‌های ژرف و تأمل‌انگیز استفاده می‌شود، ژانرهای تلفیقی همچون طنز سیاه، طنز فاجعه، طنز مازوخیستی و... پدیدار می‌شوند که همگی حاصل قرابت طنز و تراژدی هستند و در همه آنها طنز، با گذر سریع از فرح‌بخشی سطحی، به لحاظ اندیشگانی و احساسی، عمق و ژرفا می‌یابد و انبساط خاطر سطحی و موقت مخاطب را به درنگ و اندوه می‌کشاند." (صفایی، علیزاده جوبنی، ۱۳۹۶: ۱۴۷) تضادهای موجود در جامعه، روح نظامی را به درد آورده است پس نمی‌تواند چنین وضعیتی را برتابد. از این رو در جستجوی موضعی بهتر است و به دلیل این که آن را در بنیادهای جامعه و اطراف خویش نمی-

یابد، با ابزار طنز به دفاع از آرمان‌ها و انتقاد از وضع موجود می‌پردازد زیرا "در طنز، شوخ طبعی اغلب با بن‌مایه‌های تراژیک و دراماتیک خلق می‌شود و به قول داستایوسکی تراژدی همیشه اساس طنز است." (بچکا، ۱۳۸۶: ۷۳) عموماً طنز نظامی ریشه در تراژدی دارد و چنین است که طنز تلخوش او بر روح خواننده تأثیری جدی، رقت‌آور و غم‌انگیز می‌گذارد، به‌ویژه نوع تمثیلی آن که در بردارنده‌ی اساسی‌ترین پیام‌های دردآور و تکان‌دهنده است. در بررسی مضامین طنزآمیز منظومه‌ها به مواردی برمی‌خوریم که از توجه شاعر به مؤلفه‌های فاجعه‌آمیز و تراژیک‌مانند ظلم پادشاهان، فقر و بیچارگی مردم، مرگ و برخورد با سرنوشت به‌وجود می‌آید. طنز پنهان و غیرمستقیم نظامی ریشه در نگاه‌داری جانب احتیاط از سوی او دارد، این احتیاط آیینۀ تمام‌نمای اوضاع خفقان‌زده عصر شاعر است و همین خود سبب شده است طنز نظامی شکلی تمثیلی به-خودگیرد. او در قالب طنز مخالفت خود را با اوضاع موجود و مردم روزگار نشان می‌دهد و آرمان مثبت خود را که در جهت مخالف آن قرار دارد، نهانی به خواننده عرضه می‌کند. پنهان بودن طنز او هم چندان مبالغه‌آمیز نیست که خواننده را گیج و آشفته سازد و به شیوۀ هنری و زیبایی‌شناختی آثارش لطمه بزند، اتفاقاً تأمل اندک مخاطب در اشعار طنز نظامی، سخن شاعر را در نظرش فرحناک‌تر می‌کند. طنز نظامی از کلمات و مضامین فاحش و رکیک خالی است، از این رو می‌توان گفت طنزی فاخر است که مخاطبی فاخر دارد. مخاطبانی که در سطوح فرهنگی والا صاحب طبایع پخته، رشدیافته و ظریفند. سبک شعری نظامی بر پایه‌ی ایجاد ظرافت و تحلیل استوار است و همین سبک نیز به طنز او تسری یافته است. مهم‌ترین ویژگی سخن نظامی در پایان حکایات و مطالب طنزآمیز او بیان نتایج اخلاقی است که شاعر را به نصیحت‌گویی سوق می‌دهد هرچند خود نظامی هم می‌داند که "مرغ پند را تلخ آید آواز" (نظامی، ۱۳۸۳: ۴۵). برای مثال در پایان حکایت «کرد خر گم کرده» از لیلی و مجنون چنین پند می‌دهد:

این ده که حصار بیهشان است	اقتطاع ده زیون کُشان است
بی شیردلی به سر نیاید	وز گاوودلان هنر نیاید

(نظامی، ۱۳۸۶ الف: ۵۳)

یا در حکایت کبک و مور چنین اندرز می‌دهد که:

چون قهقهه کرد کبک، حالی منتقار ز مور کرد خالی
هر قهقهه کاین چنین زندمرد شک نه که شکوه از او شود فرد
خنده که نه در مقام خویش است درخورد هزار گریه پیش است (همان، ۹۰)

در داستان میوه فروش و روباه خوانندگان را چنین موعظه می کند:

هر که در این راه کند خوابگاه یا سرش از دست رود، یا کلاه
خیز نظامی، نه گه خفتن است وقت به ترک همگی گفتن است

(نظامی، ۱۳۸۳: ۱۱۶)

۵- شگردهای طنزپردازی نظامی

همانطور که پیشتر اشاره شد طنزهای نظامی تحت تأثیر بینش انتقادی او بیشتر از نوع طنزهای ساختاری و محتوایی است و کمتر به کاربرد عناصر زبانی و بیانی برای ساختن طنز کلامی تمایل نشان داده است. اکنون به این مسئله خواهیم پرداخت که نظامی از چه شگردها و اسلوب‌هایی بهره می برد تا به پیکر انتقادهای جدی و مهم خود جامه طنز بپوشاند.

۱-۵- تشبیه

در تشبیهات طنز مقایسه دو چیز، نامأنوس و غافلگیرکننده است و بستری خلّاقانه دارد و پیشینه بلاغی هم ندارد. تشبیه خوشی‌های جهان به خارش دست در دو بیت زیر از چنین ویژگی‌هایی بهره‌مند است:

نظر کردم ز روی تجربت هست خوشی‌های جهان چون خارش دست
به اول دست را خارش خوش به آخر دست بر دست آتش افتد

(نظامی، ۱۳۸۳: ۱۷۷)

کسی را روبرو از خلق بخت است که چون آینه پیشانیش سخت است
بران کس چون بیخشد نشو خاکی که دارد چون بنفشه شرمناکی؟
ز بی شرمی کسی کو شوخ دیده‌ست چو نرگس با کلاه زرکشیده است

(همان، ۲۴۵)

در منظومه خسرو و شیرین، نظامی در آن قسمت از داستان که شیرین، دایه خود را در اولین شب ازدواج به بالین خسرو می فرستد، زشتی زن پیر و فرتوت را با تشبیهات فراوانی چنین توصیف می کند:

تنی چون خرکمان از گوژپشتی	بر او پشتی چو کیمخت از درشتی
دو رخ چون جوز هندی ریشه‌ریشه	چون حنظل هر یکی زهری به شیشه
دهان و لفجانش از شاخ شاخی	به گوری تنگ می ماند از فراخی
نه بینی، خرگهی بر روی بسته	نه دندان، یک دو زرنیخ شکسته

(همان، ۳۸۹)

نظامی گاهی برای تفاخر، تشبیهاتی به کار می‌برد که از رندی و طنّازی خالی نیست:

پس از صد سال اگر گویی: کجا او؟	ز هر بیتی ندا خیزد که: ها او
چو کرم قز شدم از کرده خویش	بریشم بخشم ار برگی کنم ریش

(همان، ۴۴۵)

تشبیه به حیوانات نیز در شعر نظامی پرکاربرد است. نظامی با شبیه‌سازی شخصیت، نقش و منش افراد با زندگی حیوانات و بهره‌مندی از تعریفی که فرهنگ ایرانی از ویژگی‌های این حیوانات می‌شناساند، کلام خود را طنّاز می‌سازد. این ترفند بیان برای نظامی همچون بسیاری از طنزپردازان دیگر دو دلیل اساسی دارد؛ یکی اینکه انتقاد مستقیم از صاحبان وجه و جاه ناممکن بوده‌است و دیگر اینکه تحقیر قربانیان طنز او که کاری جز کارهای حیوانی از آنان بر نمی‌آید، با این نوع تشبیه ممکن می‌شود.

مشو چون خر به خورد و خواب خرسند	اگر خود گربه باشد، دل در او بند
به عشق گربه گر خود چیر باشی	ازان بهتر که با خود شیر باشی

(نظامی، ۱۳۸۳: ۱۷۷)

نظامی دشمنان خود را به خر تشبیه می‌کند:

بسا گویا که با من گشت خاموش	درازیش از زبان آمد سوی گوش
چو عیسی بر دو زانو پیش بنشت	خری با چار پا آمد فرا دست

(همان، ۴۴۶)

نظامی چون مسیحا شو طرفدار	جهان بگذار بر مشتی علفخوار
علفخواری کنی و خرسواری	پس آنگه نزل عیسی چشم داری؟
چو خر تا زنده باشی، بار می‌کش	که باشد گوشت خر در زندگی خوش

(همان، ۱۱۰)

۲-۵- استعاره: ترکیب ناهمگون و بی‌ساز ارکان تشبیهی که زمینه‌ساز استعاره است، می‌تواند

سرمنشأ ایجاد استعاره طنزآمیز باشد. چنین استعاره‌هایی با اغراق همراهند. فلک در نظر نظامی دزد و حيله گر است.

هیچ قبایی نبرید آسمان تا دو کله‌وار نبرد از میان

(نظامی، ۱۳۸۲: ۱۷۰)

در تعزیت خسرو به شیرین در مرگ فرهاد ابیاتی سروده شده که در آن مرغ و قطره استعاره از فرهادند و همگی تعبیری هستند که از طنزی تلخ و گزنده خالی نیست.

اگر مرغی پرید از گلستانت پرستد نسر طائر زاسمانت
وگر شد قطره‌ای آب از سبوت بسا دجله که دارد ره به جویت

(همان، ۲۶۵)

۳-۵- تمثیل و ضرب المثل

طنز در ساختار ضرب المثل جایگاه ویژه‌ای دارد. به تعبیری "طنز اساساً عنصری است که در ضرب المثل استحاله یافته است. طنز در ضرب المثل نیز جنبه‌های منفی و زیان‌آور کار را مورد هدف قرار می‌دهد." (پناهی، ۱۳۶۹: ۲۱۱) سادگی زبان نظامی چنان قدرتمند است که بعضی از ابیات او را مخصوصاً در مخزن الاسرار ضرب المثل ساخته است:

عیب جوانی نپذیرفته‌اند پیری و صد عیب، چنین گفته اند

(نظامی، ۱۳۸۲: ۹۴)

گفت بدین خرده که دیر آمدم روبه داند که چو شیر آمدم

(همان، ۱۰۴)

آینه چون نقش تو بنمود راست خودشکن، آینه شکستن خطاست

(همان، ۱۴۷)

گاهی نیز کلام او ما را به یاد ضرب المثل‌های معروفی می‌اندازد:

هیچ نه در محمل و چندین جرس هیچ نه در کاسه و چندین مگس

(همان، ۱۲۸)

منتظر داد به دادی شود وآمدۀ باد به بادی شود

(همان، ۱۶۱)

نمی شد موش در سوراخ دیوار به یاری جایروبی بریست بر دم

(نظامی، ۱۳۸۳: ۱۶۹)

(نظامی، ۱۳۸۶: ۱۶۹)

از سوی دیگر نمونه تمثیل‌های طنزآمیز نظامی در حکایات منظومه‌های او نمودی کلی دارد. در این بخش به بیان چند نمونه کوتاه بسنده می‌کنیم:

ای بسا تیزطبع کاهل کوش	که شد از کاهلی سفال‌فروش
وای بسا کوردل که از تعلیم	گشت قاضی القضاات هفت‌اقلیم
نیم‌خورد سگان صید سگال	جز به تعلیم علم نیست حلال
سگ به دانش چو راست‌رشته شود	آدمی شاید ار فرشته شود (همان، ۵۳)
اگر صد گوسفند آید فرا پیش	برد گرگ از گله قربان درویش
چه خوش گفت آن گلابی با گلستان	که: هر چت باز باید داد مستان

(نظامی، ۱۳۸۳: ۲۵۷)

نظامی در طنزهای تمثیلی خود، اندیشه و سخنش را در دهان حیوانات می‌گذارد تا به یاری آن، اهل روزگار خود را بکوبد. داستان‌های خواستگاری مرغان (ر.ک: نظامی، ۱۳۸۲: ۸۰)، سگ و صیاد و روباه (ر.ک: همان: ۱۰۱)، میوه‌فروش و روباه (ر.ک: همان: ۱۱۵) و بلبل و باز (ر.ک: همان: ۱۷۷) نمونه این تمثیل‌هاست. براساس تحلیل‌های پیشین و آشنایی با طنز غیرمستقیم نظامی، پرداختن به تمثیل و حکایت برای او راهی است که آزاده‌وار انتقاد خود را بیان کند و به در بگوید تا دیوار خبردار شود. تمثیل‌ها در کنار ضرب‌المثل‌ها به طنزپرداز یاری می‌دهد تا در گفتار خود جانب احتیاط را رعایت کند.

۴-۵- تناسب

پیوستگی و تداعی معانی حاصل از تناسب در طنز، به بزرگ‌نمایی، خرده‌گیری و استواری بافت سخن یاری می‌رساند. پروراندن معانی و بهره‌گیری از واژگان وابسته به انگور و فرآورده‌های آن شاعر را در نکوهش از رشکبران یاری می‌رساند:

لاجرم دوغبای خوش نخورند	ترکیم را درین حبش نخرند
خامی داشتیم چو میوه رز	تا درین کوره طبیعت پز
توتیاهای حصرمی می کرد	روزگارم به حصرمی می خورد
می‌خورم نیش های زنبوری	چون رسیدم به حد انگوری

(نظامی، ۱۳۸۶: ۴۶)

گلایه از روزگار با درکنار هم قرارگرفتن واژه‌های مربوط به پارچه پررنگ‌تر و نمایان‌تر است:

وان که او پنبه از کتان نشناخت	آسمان را ز ریسمان نشناخت
پرکتان و قصب شد انبارش	زر به صندوق و خز به خروارش
چون چنین است کار گوهر و سیم	از فراغت چه برد باید بیم؟

(همان، ۵۳)

یا باز هم با طنزی ظریفانه در چند بیت زیر با بهره‌گیری از تناسب واژگان نورپردازانه‌ای

چون چراغ، روغن، ایغ، شمع، کافور، عنبر مفهوم هماهنگ و درهم‌تنیده‌ای ارائه شده است:

نگه دارم به چندین اوستادی	چراغی را در این طوفان بادی
ز هر کشور که برخیزد چراغی	دهندش روغنی از هر ایاغی
ور اینجا عنبرین شمعی دهد نور	ز باد سردش افشانند کافور

(نظامی، ۱۳۸۳: ۴۴۸)

۵-۵ تضاد

ساده‌ترین دست‌آویز طنز بیان تضادهاست که در آن واژه‌ها، جمله‌ها و موقعیت‌ها در شکلی باژگونه به‌کار می‌رود. "از آنجا که گفته می‌شود هر چیز با ضد خود شناخته می‌شود، طنزنویس با کنارهم چیدن دو عنصر متضاد، قصد رسیدن به نیت خویش را دارد." (حسام پور و دیگران، ۱۳۹۰: ۸۴) در داستان زیر نظامی بر جهان و بی‌اعتباری آن چنین می‌خندد.

گفت به زنگی پدر این خنده چیست؟	بر سیهی چون تو بیاید گریست
گفت چو هستم ز جهان ناامید	روی سیه بهتر و دندان سپید
نیست عجب خنده ز روی سیاه	کابر سیه برق ندارد نگاه
چون تو نداری سر این شهر بند	برق شو و بر همه عالم بخند

(نظامی، ۱۳۸۲: ۱۵۸)

در نگاه نظامی دغدغه‌های دنیا انسان را تنگدل می‌کند.

هست برین فرش دو رنگ آمده	هر کسی از کار به تنگ آمده
گفت گروهی که به صحرا درند	کای خنک آنان که به دریا درند
وانکه به دریا در سختی کش است	نعل در آتش که بیابان خوش است
آدمی از حادثه بی غم نیند	بر تر و بر خشک مسلم نیند

(همان، ۸۴)

۶-۵- تناقض

با بهره‌گیری از تناقض طنزپرداز مفاهیمی را که در جهان نظر جمع‌پذیر نیست با آشکار ساختن پیوندهایی پنهان در کنار هم انس می‌دهد. یافتن پیوندها و تصویر آن‌ها، انتظارات بی‌پایه و فشرده مخاطب را به ناگاه به هیچ تبدیل می‌کند و به این ترتیب الگوهای مخاطب از مظاهر فرهنگی جامعه نقض می‌شود. در داستان چرای سمند خسرو در کشتزار دهقان و تبه کردن غوره او توسط غلامش و عدالت خواهی انوشیروان، نظامی از تناقضی معنایی بهره می‌برد:

کجا آن عدل و آن انصاف سازی که با فرزند ازین سان رفت بازی؟
جهان زاتش پرستی شد چنان گرم که بادا زین مسلمانی ترا شرم
(نظامی، ۱۳۸۳: ۴۵)

در بخش غزل خواندن مجنون نزد لیلی، نظامی چنان هنرمندانه از تناقض برای توصیف بهره می‌برد که ناخودآگاه خنده تلخی بر لبان مخاطب می‌نشانند.

افلاس خران جان فروشیم خز پاره کن پلاس پوشیم
از بندگی زمانه آزاد غم شاد به ما و ما به غم شاد
تشنه جگر و غریق آبیم شب کور و ندیم آفتابیم
گمراه و سخن ز رهنمایی در ده نه و لاف دهخدایی
ده رانده و دهخدای نامیم چون ماه به نیمه‌ای تمامیم
(نظامی، ۱۳۸۶ الف: ۲۱۴)

در داستان زاهد توبه‌شکن مخزن الاسرار، مظاهر دینی راهزن زاهد می‌شوند.

مرغ هوا در دلم آرام کرد دانه تسبیح مرا دام کرد
کعبه مرا رهزن اوقات بود خانه اصلیم خرابات بود
(نظامی، ۱۳۸۲: ۱۲۰)

۷-۵- حسن تعلیل

دلیل‌آفرینی‌های نوین نظامی که از فراست شاعری در آشنا برمی‌خیزد، گاهی خنده‌ساز می‌شود. در داستانک زیر از مخزن الاسرار حسن تعلیل یکی از دلایل مهم طنز بافت کلام است:

کوسه کم ریش دلی داشت تنگ ریش‌کشان دید دو کس را به جنگ
گفت: رخم گرچه زبانی فش است ایمنم از ریش‌کشان هم خوش است
(نظامی، ۱۳۸۲: ۱۵۷)

انتقاد تلخ نظامی به ثروت‌اندوزی ظلم‌آمیز پادشاهان با تعلیلی نیشدار نمایش داده می‌شود:

سگه زر چون که به آهن برند پادشهان بیشتر آهنگرند

(همان، ۱۳۹)

۸-۵- اغراق

اغراق جزء جدایی‌ناپذیر طنز است. عامل اصلی طنزپردازانه اغراق، بزرگنمایی و خردنمایی واقعیت‌هایی از قبیل خلقیات، رفتارها و ویژگی‌های افراد یا جلوه‌دادن تراژیک موقعیت‌های داستانی است، خواه این قضیه بعد مثبت مفاهیم را شامل شود، خواه بعد منفی آن را. طنزپرداز اجتماعی دریافته‌است که برخی از مردم طبق عادت از دیدن کاستی‌ها و زشتی‌های جامعه ناتوانند پس به عمد این نمونها ناروای اجتماعی را از حد عرف و عادت آن بزرگ‌تر جلوه می‌دهد تا در خاطرها بماند و آگاهی افزایش یابد. ابیات زیر در تمسخر خسرو، بر پایه اغراق است:

ترازو را دو سر باشد، نه یک سر یکی جو در حساب آرد، یکی زر
ترازویی که ما را داد خسرو یکی سر دارد، آن هم نیز پر جو
دلم زان جو که خرباری ندارد به غیر از خوردنش کاری ندارد

(نظامی، ۱۳۸۳: ۲۰۱)

در توصیف دایه شیرین، اغراق نظامی مطایبه‌آمیز است:

عجوزی بود مادرخوانده او ز نسل مادران وامانده او
چه گویم؟ راست چون گرگی به تقدیر نه چون گرگ جوان، چون روبه پیر

(همان، ۳۸۹)

در لزوم خاموشی و حفظ جان، نظامی چنین از اغراق طنز بهره‌برده‌است:

می‌شوم من که شبی چند بار پیش زبان گوید سر: زینهار

(نظامی، ۱۳۸۲: ۱۶۵)

۹-۵- تکرار

تکرار، موسیقی کلام را می‌افزاید اما به تنهایی طنزآفرین نیست بلکه یاری‌گر ساخت موقعیت طنزآمیز است و در بزرگنمایی موضوع طنز و جلب نظر مخاطب راهگشاست. تکرار واژه خوش در نمونه اول و جهان، هوا و خلاف در نمونه دوم چنین است.

باز به بط گفت که صحرا خوش است گفت شبت خوش که مرا جا خوش است

(همان، ۱۲۷)

بر ساز جهان نوا توان ساخت	کان راست جهان که با جهان ساخت
گردن به هوا کسی فرزند	کو با همه چون هوا بسازد
هر طبع که او خلاف جوی است	چون پرده کج خلاف گوی است

(نظامی، ۱۳۸۶ الف: ۴۲)

در داستان پیر و مرید مخزن الاسرار، پیری با هزار مرید خود در راهی می گذشت که بادی از پیر خارج شد و همه مریدان جز یکی آستین افشان او را ترک کردند. پیر از مرید یگانه خود، دلیل پای برجایی اش را می پرسد و مرید چنین پاسخ می دهد:

گفت مرید ای دل من جای تو	تاج سرم خاک کف پای تو
من نه به باد آمدم اول نفس	تا به همان باد شوم باز پس

(نظامی، ۱۳۸۲: ۱۶۰)

تکرار ایهام آمیز «باد» در بیت آخر مهم ترین نقش را در ساختار این طنز دارد.

۱۰-۵- بازی های زبانی

نظامی با ذهن خلاق و ریزبین خود در کنار توجه به محتوا و معنا، طنز را براساس یک بازی زبانی هم شکل می دهد. تناسب های لفظی، کشف های شاعرانه و بازی با واژگان و حروف الفبا یا با قواعد صرفی و نحوی زبان در پیرنگی از صنایع تحسین کلام مانند جناس، کنایه، ایهام، تضاد و تناقض در ساختار چنین طنزهایی به کار رفته است. در داستان راست روشن با نام این وزیر ستمکار بهرام، در راستای پیشبرد معنا با واژه راست و روشن چنین بازی می شود:

شه شنیدم که داشت دستوری	ناخدا ترسی، از خدا دوری
نام خود کرده زان جریده که خواست	راست روشن، ولی نه روشن و راست
روشن و راستیش بس باریک	راستی کوژ و روشنی تاریک

(نظامی، ۱۳۸۶ ب: ۳۲۱)

نظامی در پاسخ به تمسخر یکی از حاسدانش در تحقیر بخشش ده حمدونیان به او از طرف

پادشاه، با بازی زبانی با دو واژه حمد و حمدونیان چنین پاسخ می دهد:

به حمد من نگر، حمدونیان چیست	که یک حمد اینچنین به کانچنان بیست
اگر بینی در آن ده کار و کشتی	مرا در هر سخن بینی بهشتی
گر او دارد ز دانه خوشه پر	من آرم خوشه خوشه دانه در

(نظامی، ۱۳۸۳: ۴۵۶)

در داستان حاجی و صوفی مخزن الاسرار، صوفی مال حاجی را می‌دزدد و صرف عیش و طرب می‌کند وقتی حاجی از سفر باز می‌گردد، صوفی توان بازپرداخت امانت را ندارد، حاجی نیز از سر ناتوانی خود را دلداری می‌دهد که بازی با حروف میم و الف در آن جالب است:

ناصر خود شد که بدین در مپیچ هیچ ندارد، چه ستانم ز هیچ؟
 زو چه ستانم که جوی نیستش؟ جز گرویدن گروی نیستش؟
 آنچه ازان مال در این صوفی است میم مطوق، الف کوفی است

(نظامی، ۱۳۸۲: ۱۴۱)

۱۱-۵- مناظره

یکی دیگر از شگردهای ادبی که بیشتر از آن که شگرد باشد بستری برای طنزآفرینی است، مناظره است که گاه دو کس یا پدیده در جایگاه‌های روبروی هم و چه بسا دشمن، با یکدیگر مشاجره می‌کنند و یکی از طرفین که عموماً نیز محق است با زبون ساختن طرف مقابل و گاهی هم خودستایی، ناراستی خصم را به اثبات می‌رساند. در ادب فارسی مقامه‌ها جایگاهی برای نمود مناظره در طنزسازی است. "یکی از مشخصه‌های مهم خمسه قدرت نظامی در گفتم، گفتاهای جذاب و مکرر اوست که نشانه‌ای کامل از بیان فضای درونی و برونی شخصیت‌ها و پیشبرد نمایش از طریق دیالوگ است" (مجبایی، ۱۳۹۵: ۶۰۹). مناظرات نظامی، در منظومه‌هایش جایگاه نمود و بروز روحیه طنزآزی او هم هست. جواب‌های کوتاه و غافلگیرکننده که با موسیقی ظاهری و باطنی کلام هم‌نشین شده‌است، مخاطب شعر او را تکان می‌دهد و در عین حال محظوظ می‌سازد. طنز ظریف و آزرمتین نظامی در این مناظره‌ها سخت رندانه می‌آید. پاسخ قهرمانان داستان در مسیر مناظره کوتاه و غافلگیرکننده است. همراه بودن متن مناظره در کنار دیگر صنایع حسن کلام در جای‌گیری سخن و بزرگنمایی آن در ذهن مخاطب اثرگذارتر است و لذت بیشتر وی از مفهوم را دوچندان می‌سازد. متن نامه زهرآگین خسرو به شیرینی که به سوگ فرهاد نشسته‌است (ر.ک: نظامی، ۱۳۸۳: ۲۶۲)، تسلیت‌نامه شیرین به خسرو در مرگ مریم و پاسخ به طعنه‌های خسرو در مرگ فرهاد (ر.ک: همان: ۲۶۷)، مناظره نامدار خسرو و فرهاد (ر.ک: همان: ۲۳۳) نمونه‌های بارز شگرد مناظره در پرداخت طنز است. داستان هارون و موی تراش گستاخ که هر بار در حین سلمانی هارون، دختر او را برای خود خواستگاری می‌کند (ر.ک: نظامی، ۱۳۸۲: ۱۷۱)، مناظره جغدهای ویرانه‌نشین در زمان انوشیروان بر سر شیربها (ر.ک: همان: ۸۰)، داستان

صحبت‌های پیر خشت زن با جوان مغرور (ر.ک: همان: ۹۷) و داستان پیر و هزار مریدش که به بادی از او فراری شدند (ر.ک: همان: ۱۶۰) همگی از مخزن الاسرار نمونه‌های طنزآمیز مناظرات نظامی است. گفتگوی خواجه با معشوق سهی سرورش در هفت پیکر (ر.ک: نظامی، ۱۳۸۶: ب: ۳۰۵) نیز مناظره‌ای با جواب‌های موجز و اعجاب‌آور است. مناظره‌ی باز و بلبل:

در چمن باغ چو گلبن شکفت	بلبلی با باز درآمد به گفت
کز همه مرغان تو خاموش ساز	گوی چرا برده‌ای آخر به باز؟
تا تو لب بسته گشادی نفس	یک سخن نغز نگفتی به کس
منزل تو دستگه سنجری	طعمه تو سینه کبک دری
من که به یک چشمزد ازکان غیب	صد گهر نغز برآرم ز جیب
طعمه من کرم شکاری چراست؟	خانه من بر سرخاری چراست؟
باز بدو گفت: همه گوش باش	خامشیم بنگر و خاموش باش
من که شدم کارشناس اندکی	صد کنم و باز نگویم یکی
رو که تویی شیفته روزگار	زانکه یکی نکنی و گوئی هزار
من که همه معنیم این صیدگاه	سینه کبکم دهد و دست شاه
چون تو همه زخم زبانی تمام	کرم خور و خار نشین والسلام

(نظامی، ۱۳۸۲: ۱۷۷)

جوانی گفت: پیری را چه تدبیر؟	که یار از من گریزد چون شوم پیر؟
جوابش داد پیــــر نغز گفتار	که در پیری تو خود بگریزی از یار

(نظامی، ۱۳۸۳: ۳۹۶)

۱۲-۵- تیپ‌سازی

در تیپ‌سازی خصوصیات چشمگیر شخصیت یا تیپ ساخته‌شده گرفته می‌شود و از نقایص او قالبی می‌آفرینند که او را به‌وسیله آن می‌شناسیم. در حکایات، تمثیل‌ها و ابیات طنزآمیز نظامی با دو تیپ طنز از همه فراگیرتر روبرو هستیم که البته یکی از میان انسان‌ها و دیگری از میان حیوانات برگزیده‌شده‌است. شخصیت طنز انسانی او "کرد" و شخصیت طنز حیوانی او "روباه" است. کرد در پیرنگ طنزآمیز اشعار نظامی فردی فرصت‌جو، بختیار و تا حدودی احمق است.

کردی خرکی به کعبه گم کرد در کعبه دوید و اشتهلم کرد

کاین بادیه را رهسی دراز است
گم گشتن خر ز من چه راز است؟
این گفت و چو گفت باز پس دید
خر دید و چو دید خر، بخنیدید
گفتا: خرم از میانه گم بود
وایافتش به اشتلم بود
گر اشتلمی نمی زد آن کرد
خر می شد و بار نیز می برد
(نظامی، ۱۳۸۶ الف: ۵۳)

به پیری می خورم؟ بادم قدح خورد
که هنگام رحیل آخور زند کرد
(نظامی، ۱۳۸۳: ۲۰۷)

چه عاجزوار باید عاقبت مرد
چه افلاطون یونانی چه آن کرد
(همان، ۴۴۳)

روباه نیز در شعر نظامی شخصیتی مکار، فرصت طلب، ضعیف الجثه و در نهایت خودآرای و زیبا است:

گرگ ز روباه به دندان تر است
روبه ازان رست که به دان تر
(نظامی، ۱۳۸۳: ۱۷۴)

شنیدم که از گرگ روباه گیر
به بانگ سگان رست روباه پیر
دو گرگ جوان تخم کین کاشتند
پی روبه پی بر داشتند
دهی بود در وی سگانی بزرگ
همه تشنه خون روباه و گرگ
یکی بانگ زد روبه چاره ساز
که بند از دهان سگان کرد باز
سگان ده آواز برداشتند
که روباه را گرگ پنداشتند
ز بانگ سگان کامد از دوردست
رمیدند گرگان و روباه رست
سگالنده کاردان وقت کار
ز دشمن به دشمن شود رستگار

(نظامی، ۱۳۸۱: ۴۳۵)

در داستان های سگ و صیاد و روباه (نظامی، ۱۳۸۲: ۱۰۱)، و میوه فروش و روباه (همان، ۱۱۵) و روباه خودآرای (نظامی، ۱۳۸۱: ۳۲)، نیز با این شخصیت طنز نظامی بیشتر آشنا می شویم.

۶- نتیجه

شیوه طنز نظامی برپایه تصویر کلی از مجموعه شعر یا محور عمودی به دست می آید تا اینکه از همنشینی کلمات و عناصر زبانی در محور افقی شعر حاصل شود. در واقع کمدی رفتارها (comedy of manners) یا کمدی موقعیت (comedy of situation) انسجام دهنده تصاویر طنزآمیز

اوست که غالباً در قالب حکایت در کلام نظامی رخ می‌نماید. نظامی از شگردهای گونه‌گونی برای دستیابی به طنز و یا بزرگنمایی آن بهره‌برده‌است که می‌توان از شگردهای زبانی و بیانی چون تشبیه، استعاره، تضاد، تناقض، تمثیل، تناسب، حسن تعلیل، اغراق، تکرار و بازی زبانی نام برد. مناظره در طنزآفرینی شعر نظامی، شیوه و بستر منحصر به فرد اوست. کرد و روباه شخصیت‌های طنزآفرین شاعر است. طنز در شعر نظامی ریشه در بینش و منش و روش ویژه او در زندگی دارد. نظامی نگاهی تیزبین دارد، نامردمی‌های روزگار و مردم آن و شاهان را می‌بیند و از دل کینه‌جوی دشمنان و رشک‌برانش باخبر است. او این ناگواری‌ها را با ذهن خلاق خود پرورش می‌دهد و در بیانی خنده‌آور ولی دردناک به رشته سخن درمی‌آورد و با آفرینش آرایشی نوین و برهم‌زدن تناسب‌ها در بازی کلمات، مفاهیم دردآور سخنش را تحمل‌پذیر می‌سازد. با توجه به پژوهش در مضامین طنزآمیز خمسه، از لحاظ بسآمد محتوای طنز، منظومه‌های خسرو و شیرین، مخزن‌الاسرار، هفت پیکر، لیلی و مجنون و اقبال‌نامه به ترتیب در جایگاه‌های اول تا پنجم قرار می‌گیرند. مخزن‌الاسرار، از منظر ارزش محتوای، بیان انتقادآمیز، گستره گفتمان طنز و جنبه تعلیمی طنزها از منظومه‌های دیگر شاعر ارزشمندتر است. طنز نظامی پنهان و غیرمستقیم است و عموماً در قالب تمثیل و حکایت نمود دارد که همه این‌ها نشانگر جوّ تاریک زمان اوست. طنز او جدی، رقت‌آور و غم‌انگیز است و اساسی تراژیک دارد، بنابراین تأثیر آن تکان‌دهنده است و به‌خصوص نوع تمثیلی آن پیام‌هایی جدی و ریشه‌دار دارد. بن‌مایه اصلی طنز او اعتراض به روزگار است و از این رو بیشتر اوقات با اندرزگویی به‌پایان می‌رسد. بستر مناظره جایگاه مناسبی برای طنز رندانه نظامی است.

۷- منابع

- ۱- احمدوند، عباس، و صیامیان گرجی، زهیر، و کارگر جهرمی، فاطمه، *طنزپردازان و شیوه‌های طنزپردازی در ایران عصر سلجوقیان*، فصلنامه مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ، س ۸، ش ۲۹، صص ۴۸-۲۳، تهران: پاییز ۱۳۹۵.
- ۲- بچکا، بیرژی، *دو اثر برجسته طنز در ادبیات امروز تاجیکی و ایران*، ترجمه محمد قاسم‌زاده، نامه فرهنگستان، س ۹، ش ۲، صص ۷۱-۱۱۱، تهران: تابستان ۱۳۸۶.

۳- براون، ادوارد، **تاریخ ادبیات ایران از فردوسی تا سعدی**، ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران: مروارید، ۱۳۸۱.

۴- ثروت، منصور، **گنجینه حکمت در آثار نظامی**، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۰.

۵- پناهی سمنانی، محمد احمد، **شعر کار در ادب فارسی**، تهران: مؤلف، ۱۳۶۹.

۶- حسام‌پور، سعید، و دهقانان، جواد، و خاوری، صدیقه، **بررسی تکنیک‌های طنز و مطایبه در آثار هوشنگ مرادی کرمانی**، مجله مطالعات ادبیات کودک، ش ۳، صص ۹۰-۶۱، تهران: ۱۳۹۰.

۷- صفا، ذبیح الله، **تاریخ ادبیات ایران**، زیر نظر سید محمد ترابی، تهران: فردوس، ۱۳۹۱.

۸- صفایی، علی، و عزیزاده جوبنی، علی، **طنز مرگ و نمودهایی از آن در شعر شمس لنگرودی**، زبان و ادبیات فارسی، س ۲۵، ش ۸۳، صص ۱۶۹-۱۴۵، تهران: پاییز و زمستان ۱۳۹۶.

۹- صلاحی، عمران، **خنده سازان و خنده پردازان**، چاپ اول، تهران: نشر علمی، ۱۳۸۲.

۱۰- کرمی، محمدحسین، و ریاحی‌زمین، زهرا، و دهقانان، جواد، **پژوهشی در تئوری و کارکرد طنز مشروطه**، پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، ش ۱، صص ۱۶ - ۱، بهار ۱۳۸۸.

۱۱- متینی، جلال، **عدالت از نظر نظامی گنجوی**، ایران‌نامه، س ۶، ش ۱، صص ۸۷ - ۶۷، ۱۳۷۳.

۱۲- مجابی، جواد، **تاریخ طنز ادبی ایران**، تهران: نشر ثالث، ۱۳۹۵.

۱۳- نظامی، الیاس بن یوسف، **اقبالنامه**، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: نشر قطره، ۱۳۷۸.

۱۴- _____، **شرفنامه**، به کوشش سعید حمیدیان، چ ۴، تهران: نشر قطره، ۱۳۸۱.

۱۵- _____، **مخزن الاسرار**، به کوشش سعید حمیدیان، چ ۶، تهران: نشر قطره، ۱۳۸۲.

۱۶- _____، **خسرو و شیرین**، به کوشش سعید حمیدیان، چ ۵، تهران: نشر قطره، ۱۳۸۳.

۱۷- _____، **الف، لیلی و مجنون**، به کوشش سعید حمیدیان، چ ۷، تهران: نشر قطره، ۱۳۸۶.

۱۸- _____، **هفت پیکر**، به کوشش سعید حمیدیان، چ ۶، تهران: نشر قطره، ۱۳۸۶.

۱۹- وحید دستگردی، حسن، **حکیم نظامی گنجوی**، ارمغان، س ۲۰، ش ۳، صص ۱۵۴ - ۱۴۵، ۱۳۱۸.